

te openen door de omstandigheden telkens anders. Het heeft weinig zin hier in deze overvloed een voorkeur aan te geven want elke lezer zal zijn eigen smaak volgen in de afwisselende bundel.

E. O. G. Haitsma Mulier

G. van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks XXI; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 2004, 284 blz., ISBN 90 70641 72 0).

Het boek van Van Gurp is een goed geschreven, boeiend en erg fraai uitgegeven relaas over de bloei en transformatie van de plattelandsnijverheid in de regio van 's-Hertogenbosch tussen het begin van de zeventiende en het begin van de negentiende eeuw. Om minstens drie redenen is dit een waardevolle studie. Voor de eerste maal wordt een dieptestudie verricht naar de aard en de werking van het proto-industriële productiesysteem in deze regio van de Republiek. Daarnaast corrigeert de auteur het oude, op de werken van Posthumus gebaseerde beeld over de plaats van deze textielproductie binnen de 'nationale' economie. Ten slotte worden enkele kanttekeningen geplaatst bij de diverse proto-industriële modellen die in het verleden werden uitgetekend.

a) Het onderzoek van Van Gurp schetst de brede impact van de stoffenproductie in de Meierij van 's-Hertogenbosch, zowel in tijd (van voor 1600 tot de negentiende eeuw), in plaats (met nadruk op Eindhoven, Tilburg en Helmond), in tewerkstelling (in de achttiende eeuw zijn gemiddeld 2000 weefstoelen actief), in productie (de Meierij heeft een aandeel van 25 tot 30% in de stoffenproductie van de Republiek) en in de afzet (regionaal, nationaal, en via Amsterdam en ook Antwerpen tot op de 'wereldmarkt').

De vaak gedetailleerde en diepgaande analyses vormen de sterke onderbouw van het boek. Dit kon alleen maar, zoals de auteur zegt, door met de 'stofkam' door de vele lokale en regionale archieven te gaan, een arbeid van vele jaren. Daarnaast kon hij gebruik maken van een opvallend aantal bedrijfs- en familiearchieven, waarbij vooral de briefwisseling een licht kon werpen op keuzes en belangen van de lokale ondernemers (bijvoorbeeld van de Eindhovense ondernemersfamilie Van Moorsel). De mogelijkheden van deze archieven zijn zeker nog niet uitgeput. Zo kon de auteur door dit detailonderzoek een raming geven van de kostenopbouw van het Tilburgse en Helmondse laken. Uiteindelijk ontplooit zich doorheen het verhaal een breed panorama van de regionale stoffenproductie: grondstoffen en productie (hfdst. 6), producten en productiesystemen (hfdst. 4), markten en handel (hfdst. 5), de overheden (hfdst. 3) en de lokale economie (hfdst. 2 en 7).

b) Veel aandacht in het boek gaat naar de plaats van de Brabantse textielproductie binnen de toenmalige Nederlandse economie. Zo weerlegt de auteur overtuigend het oude beeld als zou de stoffenproductie rond 's-Hertogenbosch, Tilburg, Helmond en Eindhoven niet veel meer zijn dan een 'pendant' van het Hollandse centrum en meer bepaald van de Leidse en Haarlemse commerciële belangen. Het is duidelijk dat het hier besproken proto-industriële systeem een samengaan is van diverse regionale en zelfs lokale subsystemen met een belangrijke eigen dynamiek.

c) In de inleiding en de epiloog vraagt de auteur zich af in hoeverre het Brabantse productiesysteem aansluit bij de bekende modellen van Mendels en Kriedte c.s. Zoals vele

voorgangers komt hij tot de conclusie dat niet stroomlijning, maar veeleer flexibiliteit en diversiteit de basiskenmerken zijn van het proto-industrieel productiesysteem. Dat gaat zowel over het samengaan van een 'koopsysteem' en een 'uitgavensysteem', van uitbesteding met vormen van gecentraliseerde productie, van de aanmaak van uiteenlopende stoffen en waren, als van de productie voor lokale en voor internationale markten. Veel aandacht in het boek gaat ook naar de 'institutionele' factor, en dan vooral naar de rol van de diverse overheden en van de corporatieve organisaties. Belangrijk is hier het inzicht dat, naar analogie van eerdere werken van C. Lis en H. Soly, de ambachtsgilden eerder stimulerend (en stroomlijnend) dan belemmerend hebben gewerkt.

Het boek heeft een brede adem, maar mist daardoor hier en daar wat diepgang. Dit geldt vooral voor de interactie tussen de textielproductie en de dorpseconomie. De met kracht verdedigde stelling dat de producenten van garens en stoffen tot de negentiende eeuw grotendeels buiten het landbouwsysteem stonden kan niet overtuigen. De auteur is hier de slaaf van zijn bronnen. De boedelbeschrijvingen geven alleen inzicht in bezit (en dus niet in alle vormen van inkomen). Voor de negentiende eeuw daarentegen zijn er wel meer bronnen (en getuigenissen), bijgevolg zou de symbiose tussen textielproductie en landbouw er dan wel zijn. Daarnaast verwacht hij landbouwincome met grondeigendom (waarbij hij geheel foutief de 'Zuid-Vlaamse' textielproductie op één lijn stelt), heeft hij te weinig inzicht in de complexiteit van de tijdsbesteding en kredietrelaties binnen het productiesysteem (levering en betaling vallen niet op hetzelfde moment als de arbeid, weven gebeurt ook vaak in ruil voor bewerken van een stukje land enz.). Ten slotte blijft de vraag open op welke wijze die 'voltijdse' arbeiders dan wel konden overleven zonder extra inkomens.

Het laatste hoofdstuk (hfdst. 8) waarin de overgang wordt geschetst naar de industrialisatie en de-industrialisatie van de negentiende eeuw haalt niet de diepgang van de vorige delen. Het is duidelijk, ondermeer door het grotere bronnenaanbod, dat veel meer onderzoek mogelijk is over deze belangrijke verschuivingen.

De auteur besluit in zijn 'epiloog': 'De proto-industrie was de verbindende factor tussen twee werelden: die van het dorp of het stadje in de Meierij en de wereldmarkt; de werelden van de lage levensstandaard en die van het handelskapitaal.' Deze studie wijst opnieuw uit dat alleen via nieuw diepte-onderzoek de complexe en zelden eenduidige relaties tussen deze werelden kunnen worden blootgelegd.

Eric Vanhaute

C. J. Lammers, *Nederland als bezettende mogendheid 1648-2001* (Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen. Afdeling letterkunde. Nieuwe reeks LXVI-v; Amsterdam: Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, 2003, 82 blz., ISBN 90 6984 396 x).

De auteur zegt het al in zijn openingszin: 'Nederland als 'bezettende mogendheid' past niet wel in ons nationale zelfbeeld.' Hiermee geeft hij zeker het gevoel weer dat bij velen zal bovenkomen bij het lezen van de titel van deze studie. Toch onderscheidt Lammers acht casus waarin Nederland als bezetter aan te merken zou zijn. Achtereenvolgens zijn dit in de tijd van de Republiek: het bestuur over de Generaliteitslanden, het *de facto* Brits-Nederlandse bestuur over de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van de Spaanse Successieoorlog en het bestuur over de Barrièresteden. Ten tijde van het Koninkrijk Holland was er sprake van het bestuur over Oost-Friesland en Oldenburg. Het Koninkrijk der Nederlanden ten slotte bezorgde België zonder